

Archeologie krijgt een gezicht

*Kennismaken met archeologie in
Leidschendam-Voorburg,
Voorschoten en
Wassenaar*

Monique Deege en Margreet Steiner

Colofon

auteurs

Monique Deege en Margreet Steiner

tekstredactie

Marina Laméris

redactiecommissie

Linda Driesen, Carla Scheffer en Ab Waasdorp

uitgave

Pact van Duivenvoorde

jaar

2009

vormgeving

Roel van Norel, TasT, projecten voor tastbaar erfgoed

copyright

de auteurs p/a Pact van Duivenvoorde

deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door

gemeente Leidschendam-Voorburg

gemeente Voorschoten

gemeente Wassenaar

M.O.A.C. Gravin van Bylandt Stichting

Prins Bernhard Cultuurfonds

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Stichting 'De Gijzelaar-Hintzenfonds'

Stichting Limes

Van Ravensteynfonds

Inhoud

Voorwoord

4

Archeologie 'op de kaart'

6

Vroegste bewoners van de kuststreek

10

Boeren uit de Steentijd

12

Krijgers uit de Bronstijd

14

Uitgelicht: Twaalf doden te betreuren

16

Uitgelicht: Twee paden in het veen

18

Zouthandelaren uit de IJzertijd

20

Uitgelicht: J.H. Holwerda (1873 - 1951)

22

Romeinen en Cananefaten

24

De Romeinen komen

25

Forum Hadriani

26

Uitgelicht: C.J.C. Reuvens (1793 - 1835)

29

Uitgelicht: De haven uit Forum Hadriani

30

Buurtbewoners

32

Het einde

32

Uitgelicht: Gera uit Forum Hadriani

34

Heerlijkheden en kastelen

36

Andere tijden

36

Uitgelicht: Kasteel Ter Lips

38

De onderste steen

40

De graven van Holland

41

Uitgelicht: J.G.N. Renaud (1911 - 2007)

43

Uitgelicht: Goederenregister van de

Sint-Maartenskerk in Utrecht, afschrift C

44

Verder lezen

46

Op het web

47

Aan de slag met archeologie

47

voorpagina: reconstructie Gera: Maja d'Hollosy, foto vogel: Restaura, Haelen en illustratie: B. Brobbel, Hilversum.

deze pagina: afgietsel skelet Gera (foto: Stedsmuseum Leidschendam-Voorburg, locatie Swaensteyn).

Voorwoord

De gemeenten Leidschendam-Voorburg, Voorschoten en Wassenaar, verenigd in het Pact van Duivenvoorde en met binnen de gemeentegrenzen het grootste beschermde dorpsgezicht van Nederland, zijn zich ten volle bewust van de aanwezige unieke cultuurhistorische kwaliteiten. Het weids uitgestrekte cultuurlandschap, de imposante duinen en de bijzondere architectuur zijn hiervan zichtbare elementen. Maar er zijn ook onzichtbare, ondergrondse overblijfselen van de rijke cultuurhistorie in dit gebied.

Archeologische vondsten onthullen de identiteit van de vroegere bewoners: hoe ze leefden, waar ze woonden, welke wegen ze bewandelden en hoe ze hun akkers bewerkten. Vaak zijn sporen van deze leefwijze nu nog in het huidige landschap en in de huidige infrastructuur terug te vinden. Het verleden is in hoge mate bepalend voor het heden én de toekomst. Daarom is het van het grootste belang om zorgvuldig met het bodemarchief om te gaan. Dit is sinds september 2007, als uitvloeisel van het in-

ternationale Verdrag van Malta, in de Nederlandse wet vastgelegd. Als antwoord daarop hebben de drie gemeenteraden de beleidsnota "Het bodemarchief ontrafeld" vastgesteld. Deze gezamenlijke nota is bijzonder omdat nu voor één groot gebied met dezelfde historische karakteristieken eenzelfde archeologisch beleid wordt gevoerd.

Helaas zijn en blijven de meeste vondsten onzichtbaar. Dat wil zeggen zorgvuldig in kaart gebracht en geconserveerd, maar onder de grond, op de vindplaats zelf (*in situ*) bewaard. Onbekend maakt onbemind. Het Pact is dan ook zeer verheugd dat de historie van het gebied zichtbaar gemaakt kan worden aan de hand van vondsten afkomstig van drie periodes: de Prehistorie, Romeinse tijd en de Middeleeuwen. Daarbij staat per gemeente één archeologisch hoogtepunt centraal. Het betreft een massagraf uit de Bronstijd in Wassenaar, waaruit blijkt dat de kuststrook al in zeer vroege tijden bewoond was. Daarnaast Forum Hadriani in Voorburg, dat laat zien hoe de Romeinen hier een bloeiende

4

5

handelsvestiging hadden. En tot slot het Voorschotense Huis ter Lips, één van de vele verdwenen Middeleeuwse kastelen, die het adellijke landleven symboliseren.

Het Pact van Duivenvoorde toont met gepaste trots deze unieke vondsten én het bijbehorende boekje waarin u de bijzondere geschiedenis van deze streek nog eens rustig kunt nalezen. Het is een geschiedenis niet zozeer van keizers en krijgsheren, maar van gewone mensen. Kinderen worden door middel van het bijbehorende lesmateriaal meegevoerd naar de tijd van Kars, Gera en Trude. Het verleden wordt tot leven gewekt en de archeologie, voorheen een letterlijk stoffige bezigheid, krijgt een gezicht.

De Stuurgroep van het Pact van Duivenvoorde

M. Houtzager, wethouder Leidschendam-Voorburg

B. van Dunné, wethouder Voorschoten

N. Alkemade, wethouder Wassenaar

Zicht op een deel van de oude kasteelgracht die de achterzijde van het terrein van Ter Lips in Voorschoten begrenst (foto: Communiqué, Voorburg).

Archeologie 'op de kaart'

De bodem is niet leeg

Tegenwoordig klinkt dat logisch; wie kent niet de Indiana Jones-films of tv-programma's als Bones? Tegenwoordig kunnen we opgravingen en musea bezoeken en hebben we het internet binnen handbereik. Maar hoe was dat vroeger? Dat de bodem niet leeg was, realiseerden de inwoners van Nederland zich pas in de 18de eeuw. Bij de bouw van huizen en de aanleg van tuinen, parken en wegen kwamen regelmatig vreemde voorwerpen te voorschijn die ooit toebehoorden aan eerdere bewoners.

De eerste nieuwsgierige 'onderzoekers' uit die tijd waren particulieren die goedbedoeld met een schep en picknickmand op weg gingen. De gevonden voorwerpen stonden mooi op de schoorsteen in een pronkkamer of kabinet. Aantekeningen over de omgeving of de vondstomstandigheden werden meestal niet gemaakt. Maar de interesse was gewekt en het vak archeologie - Grieks voor 'leer van de oudheid' - was geboren. De wetenschap archeologie groeide uit tot het spannende vakgebied dat het nu is al gaat het er bij archeologisch onderzoek tegenwoordig wel wat anders aan toe dan vroeger.

In 1771 werd deze hand gevonden door de bewoners van huize Arentsburgh in Voorburg. Het bracht C.J.C. Reuvsen jaren later op het idee dat dit hoorde bij een groot Romeins bronzen beeld dat in een stad moest hebben gestaan. Dit moest dan Forum Hadriani zijn geweest (foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

6

7

Iedere moderne archeoloog leert natuurlijk allereerst om zorgvuldig op te graven, maar hij of zij zal ook met computers, meetapparatuur en digitale camera's om moeten kunnen gaan. Voorafgaand aan veldwerk zal de archeoloog archiefonderzoek doen om van alles te weten te komen over het landschap, de geschiedenis van de streek, en over eerdere vondstmeldingen. Na het veldwerk volgt automatisch het beschrijven en bestuderen van de opgegraven voorwerpen. Aardewerk, metaal, glas, leer, steen, hout en dierenbot – het vertelt allemaal iets over het leven op de onderzochte plek. Specialisten onderzoeken via stuifmeelpollen en bodemonsters hoe het landschap eruit zag. Anderen proberen met behulp van geavanceerde apparatuur organisch materiaal (hout, bot) heel precies te dateren. Zo werkt iedereen mee om het verhaal over 'toen' zo compleet mogelijk te maken. Daarbij moet bedacht worden dat het een momentopname is, waarbij de archeologen werken met de kennis van nu. Niet op alle vragen is een antwoord te vinden in de bodem. En archeologen zijn het ook niet altijd met elkaar eens over hoe dingen zijn gegaan.

Na een wasbeurt worden de vondsten 'gesplitst', dat wil zeggen: geteld, gewogen en gesorteerd naar materiaalsoort, zoals hier. Dit wordt in de computer gezet. Daarna kunnen de voorwerpen naar de specialisten worden gebracht voor verder onderzoek (foto: Communicatie, Voorburg).

Intussen...

Terwijl de opgraafmethoden en het gereedschap steeds beter zijn geworden, is er veel archeologische informatie verloren gegaan. De bevolking is in de afgelopen eeuwen snel gegroeid. Dit leidde tot een toename in de huizenbouw en de aanleg van wegen, tunnels en spoorlijnen. Dat ging vaak ten koste van archeologische vindplaatsen in de bodem. Daarbij is naar schatting sinds de Tweede Wereldoorlog ongeveer een derde van het bodemarchief ongezien verloren gegaan. Dankzij de oplettendheid van verenigingen van amateurarcheologen zijn bij de aanleg van nieuwbouwwijken in Leidschendam-Voorburg, Voorschoten en Wassenaar gelukkig regelmatig bodemvondsten gemeld en geborgen.

In de andere Europese landen ging het al net zo. Daarom hebben de ministers van cultuur in 1992 op het eiland Malta (in de hoofdstad Valletta) met elkaar afgesproken dat er beter met het archeologisch erfgoed in de bodem moest worden omgegaan. Te veel geschiedenis zou anders ongezien verdwijnen. Verplicht archeologisch onderzoek voorafgaand aan

grote bouw- en infrastructurele projecten zou dit grotendeels kunnen opvangen. Dit moest dan wel wettelijk worden geregeld. Sinds september 2007 zijn de afspraken uit dit 'Verdrag van Malta / Verdrag van Valletta' in de Nederlandse monumentenwet ingepast.

Twee potten uit de IJzertijd, gevonden in Wassenaar. (foto: R. van Norel, TasT, Hollandsche Rading).

8

9

Geschiedenis om de hoek

De gemeenten Leidschendam-Voorburg, Voorschoten en Wassenaar werken samen in het Pact van Duivenvoorde om onder meer de archeologische monumentenzorg goed 'op de kaart' te zetten. Dit doet het Pact door het geven van informatie over de interessante, unieke of merkwaardige zaken die zich in de loop der tijden in dit kustgebied hebben afgespeeld. Dit boekje is bedoeld als een eerste introductie over archeologie in de regio en als kennisgeving met stad- en streekgenoten van vroeger. Nieuwe onderzoeken zullen dit beeld de komende jaren op vele punten aanvullen.

SPEERPUNKKREEK

Straatnaamborden kunnen helpen de geschiedenis levend te houden. In Wassenaar verwijzen de straatnamen rond de locatie van het bronstijdgraf naar de bewuste plek (foto: Communique, Voorburg).

Archeologische vindplaats gemarkeerd in de bestrating van Strandwal te Wassenaar (foto: Communique, Voorburg).

Vroegste bewoners van de kuststreek

Op 18 april 1987 deden leden van de werkgroep archeologie van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar onderzoek op het terrein waar Weteringpark I zou worden gebouwd. Totaal onverwacht kwam daarbij een prehistorische scherf te voorschijn. De provinciaal archeoloog werd gewaarschuwd en daarna de Leidse Universiteit. Een opgraving volgde. Er werd een unieke maar macabere vondst gedaan - een massagraf! Maar liefst twaalf personen waren met zorg bij elkaar begraven: mannen, vrouwen en kinderen.

Deze mensen hadden zo'n 3700 jaar geleden geleefd in het ruige kustgebied van Nederland. De vondst riep nogal wat vragen op. Hoe leefden die mensen daar? En waarom waren ze gedood?

De twaalf skeletten zoals ze zijn aangetroffen in het voorjaar van 1987 (foto: Universiteit Leiden).

10

11

Om antwoord op die vragen te krijgen, moeten we ver terug in de tijd. Het landschap zag er in de prehistorie anders uit dan nu. Dat heeft alles te maken met klimaatsveranderingen. Ongeveer 12.000 jaar geleden kwam er een einde aan de laatste ijstijd. De temperatuur steeg en de enorme ijskappen smolten. Tijdens de ijstijd was het continentale plat tussen Engeland en Nederland drooggefallen, maar nu liep dat in snel tempo vol.

Rond 4400 v. Chr. stopte de stijging van de zeespiegel en ontstonden er smalle zandbanken voor de kust, net ten oosten van de lijn Voorschoten – Leidschendam – Voorburg – Rijswijk – Wateringen. Deze zandbanken groeiden uit tot strandwallen, die boven het water uit staken. De wind stooft het zand op tot flinke duinen, de Oude Duinen. Ze zijn nog altijd in de bodem terug te vinden.

Het kustgebied rond 4000 v. Chr. (illustratie: Gemeente Den Haag, dienst stadsbeheer, afdeling archeologie).

Met enige moeite zijn reliëfverschillen van strandwallen en toppen van Oude Duinen nog terug te vinden, zoals hier in de Herenstraat van Voorburg (foto: Communique, Voorburg).

kers. Men verbouwde tarwe en gerst, hield koeien en varkens en maakte potten en kommen van aardewerk om in te koken, uit te eten en voedsel in te bewaren.

Jacht en visvangst waren ook belangrijk. Leven aan de kust had dan zo zijn lastige kanten, maar het gebied was ook een ideale supermarkt, waar het eten zomaar voorbij rende, vloog en zwom, en waar vruchten, noten en bessen in overvloed te verzamelen waren. Zoet drinkwater bleek makkelijk te vinden: in de duinen waren zoetwaterbellen aanwezig, die dreven op het zoute grondwater. De mensen groeven gewoon een kuil en gebruikten het zoete water tot het brak werd. Dan gooiden ze de kuil dicht en groeven iets verderop een nieuwe.

Zoals de naam al aangeeft, werden in de Steentijd veel gebruiksvoorwerpen van (vuur)steen gemaakt, zoals schrabbars en messen. Barnsteen en git - grondstoffen die langs de kust werden aangetroffen - werden gebruikt voor kralen, net als vogelbotjes. Van grotere dierenbotten en geweien werden naalden en priemen gemaakt.

12

13

Hout was geschikt voor het bouwen van de boerderij, maar ook voor het maken van houten roeispanten en hekken. Van stukjes gevlochten bast maakte men manden en matten. Veel van die grondstoffen waren afkomstig uit de nabije omgeving. (Vuur)steen echter moest over soms grote afstanden (200 - 300 kilometer) naar de kuststreken gebracht worden.

Eeuwenlang hebben er boeren in het kustgebied gewoond. De meeste vondsten zijn afkomstig van de Vlaardingencultuur, genoemd naar een vindplaats in Vlaardingingen, waar fraaie voorwerpen van deze bewoners zijn opgegraven. Uit Voorschoten zijn een stenen bijl en complete pot afkomstig. De boeren van de Vlaardingengroep leefden hier van circa 3400 - 2850 v. Chr., gelijktijdig met de hunebedbouwers in Noord-Nederland (illustratie: Bob Brobbel, Hilversum en foto's: Communique, Voorburg).

Boeren uit de Steentijd

Toen rond 3800 v. Chr. de duinen hoog genoeg waren, arriveerden de eerste bewoners. Ze kwamen waarschijnlijk uit het zuiden, uit het rivierengebied. Het is de vraag of het fijn wonen was, daar in dat open, winderige kustgebied. Er was een sterke eb en vloed met een reëel gevaar voor overstromingen. Maar de hoogste duintoppen staken 4 - 5 meter boven de zeespiegel uit en waren geschikt om veilig op te wonen. Er werden houten boerderijen gebouwd, omgeven door erven en ak-

Het kustgebied rond 2000 v. Chr.
(illustratie: Gemeente Den Haag, dienst stadsbeheer,
afdeling archeologie).

Krijgers uit de Bronstijd

Omdat zee en wind telkens nieuw zand achterlieten, groeide de kust aan. Rond 2000 v. Chr. lag de kustlijn zelfs ten westen van de huidige kust. Er ontstonden nieuwe strandwallen, die het land nog beter afschermden tegen de zee. Maar daardoor werd de afvoer van water naar zee toe lastiger. Het gevolg was een hogere grondwaterspiegel. Daardoor veranderde de vlakke achter de nieuwe strandwallen in een nat veenmoeras, ongeschikt voor de boeren om in te wonen en werken. Men vertrok naar de strandwallen dicht bij de kust. Zo komt het dat er in Leidschendam-Voorburg maar weinig bewoningssporen uit de Bronstijd zijn gevonden. Veel meer is er gevonden in Wassenaar. Het al genoemde graf is de meest spectaculaire vondst uit deze periode - uniek in heel Europa.

Tot aan de vondst van het massagraf in Wassenaar gingen archeologen ervan uit dat het leven in de Bronstijd vrij vreedzaam was. Toen ze de aanwijzingen uit Wassenaar en andere vindplaatsen goed bekeken, kwamen ze tot de conclusie dat gewapende

14

15

conflicten geen uitzonderingen waren. De slachtoffers waren vooral (jong-)volwassen mannen. Mogelijk bestreden verschillende groepen elkaar om het gebruik van land of stalen ze elkaars vee. Als wapens gebruikten zij alledaagse gereedschappen. Dat maakt het vaak moeilijk om uit te maken of we hier te maken met incidenteel ruziënde boeren of met krijgslustige rovers. De bewoners van Wassenaar zijn in ieder geval om het leven gekomen bij een agressieve aanval.

De Bronstijd dankt zijn naam aan een nieuwe grondstof die toen geïntroduceerd werd: brons. Dat is een legering (mengsel) van koper en tin. Noch kopererts noch tinerts komen voor in Nederland. Al het brons moest dus worden geïmporteerd, als kant-en-klare voorwerpen of als bronzen blokken die ter plekke werden verwerkt. Maar waarmee werd het 'betaald'? Er bestond nog geen geld. Misschien werden barnsteen en zout als ruilmiddel gebruikt. Gereedschap (messen, bijlen, sikkels, beitels) en wapens (dolken, zwaarden, speerpunten, pijlpunten) werden steeds vaker van brons gemaakt en niet van vuursteen. Maar omdat brons een kostbaar, schaars materiaal was, heeft het vuursteen nooit helemaal verdrongen.

Bronzen speerpunt uit de Bronstijd, gevonden in de volkstuinen op het terrein van Forum Hadriani (foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Twaalf doden te betreuren

waar Weteringpark, Wassenaar
wanneer gevonden april 1987
uit welke periode ca. 1700 v. Chr. (Bronstijd)
wat is er nog te zien gedenkplaat in de stoep-
tegels ter hoogte van Strandwal 113; straatna-
men in de wijk genoemd naar voorwerpen en
landschapselementen uit de Bronstijd

Het kustgebied werd zo'n 3700 jaar geleden intensief gebruikt. Omdat achter de duinen veenmoeras ontstond, vertrokken de boeren naar de droge strandwallen. Dat ging niet zonder slag of stoot, want daar woonden al mensen. Wat er ook is gebeurd, de ware oorzaak van een brute moord op twaalf personen kunnen we niet meer achterhalen.

Wat rest zijn de skeletten. Er zijn twee tieners (van 10 en 15 jaar oud) gevonden en een jonge man van 20 jaar, die is gedood door een pijl in zijn borst; de pijlpunt zat nog tussen de ribben. Twee oudere mannen (van 30 - 40 jaar) hebben elk een klap op het hoofd gehad, en een even oude man was gewond aan zijn arm. Twee vrouwen, de een 18 jaar, de ander ouder, lagen op hun buik. Twee

Archeologische vindplaats gemarkeerd in de bestrating van de Strandwal te Wassenaar
(foto: Communique, Voorburg).

Het documenteren en lichten van de twaalf skeletten zoals ze zijn aangetroffen in het voorjaar van 1987 (foto: Universiteit Leiden, illustraties: Kobalt, Koudekerk aan den Rijn).

peuters van 3 en 1,5 jaar lagen er ook bij. De eerste lijkt te zijn onthoofd! Twee skeletten waren te ver vergaan en konden niet meer geïdentificeerd worden. Skeletten opgraven lijkt spannend, maar wennen doet het nooit, het waren tenslotte ooit iemands familieleden.

16

17

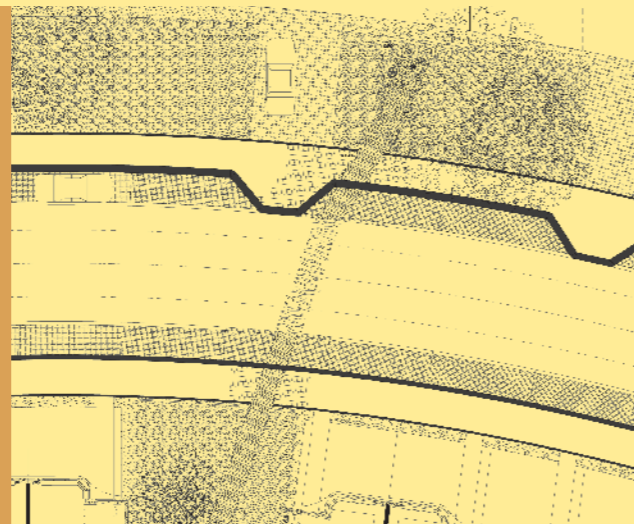

Twee paden in het veen

waar Krimwijk II, Voorschoten
wanneer gevonden oktober 2004
uit welke periode ca. 1200 v. Chr. (Bronstijd)
wat is er nog te zien opgenomen in nieuwbouw-
plannen (Park Allemansgeest), niet bebouwd

Het gaat om twee paadjes in het veen van ongeveer 80 centimeter breed en 360 meter lang, gemaakt van staande en liggende houten paaltjes. Deze paadjes zijn uniek te noemen omdat ze al zo'n 3200 jaar oud zijn. Ze zijn wettelijk beschermd, liggen nog op de oorspronkelijke plaats in de bodem, en er is niet overheen gebouwd.

Veengebieden waren lastig te doorkruisen. Door het gewicht van personen en/of karren te verspreiden over planken of palen, ging het beter. Paden verbonden de hogere delen in het landschap met elkaar of met het water, waar met boten verder kon worden gereisd. Soms hield een pad ineens op in het natte veen. In Oost-Nederland zijn voorwerpen en zelfs mensen gevonden in het veen. Misschien zijn die

Het veepad ligt beschermd in de bodem en wordt ingepast in de bouwplannen van de wijk (illustratie: RRog, stedenbouw en landschap, Amsterdam).

geofferd aan de goden. De paden in Voorschoten lijken te smal voor karren. Waarheen ze leidden, is onbekend. Nu gaan ze in de richting van de Vliet, maar dat kanaal is later pas gegraven. Waar ze vandaan kwamen, is wel duidelijk: de hoger gelegen strandwal met de Oude Duinen.

18

19

Archeologen aan het werk bij de opgraving van het veepad (foto: Archeomedia, Capelle a/d IJssel).

Zouthandelaren uit de IJzertijd

Rond 500 v. Chr. veranderde het landschap opnieuw. De zee drong via de monding van de Maas het land binnen en maakte geulen in het natte moerasgebied achter de Oude Duinen. Die geulen hadden een positief effect: het natte veen ontwaterde en op hogere – en nu droge – plekken achter de strandwallen kon weer gewoond worden. De hoofdgeul heette de Gantel, en ook de hogere oeverwallen langs de Gantel vormden een prima woonlocatie. Maar zo'n 300 jaar later was dat alweer voorbij. De Gantel en haar zijtakken veroorzaakten regelmatig overstromingen. De bewoners vertrokken met hun families en vee weer naar de hoge strandwalgebieden. Ook de oevers langs de Rijnmond waren in deze tijd geschikte woonplaatsen. Dat kan verklaren waarom er meer ijzertijdvondsten zijn gedaan in Den Haag en Wassenaar dan in Voorburg en Voorschoten.

*Het kustgebied rond 500 v. Chr.
(illustratie: gemeente Den Haag, dienst
stadsbeheer, afdeling archeologie).*

21

De ijzertijdboeren waren inventieve mensen, die allerlei nieuwe dingen bedachten. Ze vonden een manier uit om het ijzer uit het alom aanwezige ijzererts te smelten en er gereedschappen van te maken. Zo hoefden ze geen brons meer van elders in te voeren. Ook werd het veengebied tussen de strandwallen afgestoken voor de turf; dit blijkt uit de donkere lange rechte strepen in de grond die bij opgravingen zijn teruggevonden. Turf is een prima brandstof. Uit zeewater werd zout gewonnen. Het zout zat in holle buisjes (gootjes) van aardewerk en werd met gootje en al verhandeld. De eindgebruiker brak het zout uit de goot en gooide de scherven weg. De gootjes zijn tot diep in het binnenland teruggevonden. Zout werd, net als nu, gebruikt als smaakmaker en voor

het conserveren van voedsel. Het speelde een belangrijke rol spelen bij de ruilhandel. Vooral in Wassenaar is dit speciale soort aardewerk gevonden.

In het zuiden van Nederland ontstonden binnen de boerengemeenschappen verschillen in status en macht tussen de mensen. Er zijn daar rijke graven gevonden met wapens en potten van brons, zoals het 'vorstengraf van Oss'. Dit soort graven zijn langs de kust niet aangetroffen, en het lijkt erop dat de maatschappij hier bleef zoals hij was. Dat daar rond het begin van onze jaartelling vanuit een hele andere hoek verandering in zou komen, had men toen vast niet kunnen bedenken.

*Verpakkingsmateriaal voor de zouthandel in de IJzertijd: zogenaamde zoutgootjes, gevonden in de Ommedijkse polder te Wassenaar
(foto: Communique, Voorburg).*

J.H. Holwerda (1873 - 1951)

Jan Hendrik Holwerda studeerde klassieke talen in Leiden. In 1904 werd hij conservator van het Rijksmuseum in Oudheden, waar zijn vader directeur was. Hij woonde in het toen net gebouwde huis aan de Veurseweg 66 in Voorschoten. Van 1910 tot 1939 was hij zelf directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, en van 1935 tot 1948 was hij zelf directeur van museum G.M. Kam in Nijmegen.

Holwerda deed op diverse plaatsen opgravingen. Van een Duitse collega leerde hij iets nieuws: de plek waar ooit een houten paal stond, blijft altijd zichtbaar als een verkleuring in de grond. Zo kun je zien waar een houten gebouw heeft gestaan. Holwerda introduceerde het begrip 'paalgat' in de Nederlandse archeologie.

Hij gebruikte ook als eerste 'proefsleuven'. Door lange, smalle sleuven te graven, kon hij snel bepalen of er iets in de bodem te vinden was. Ook tegenwoordig maken archeologen nog proefsleuven.

De opgravingsverslagen van Holwerda zijn nog steeds bruikbaar. Maar hij trok niet altijd de juiste conclusie uit wat hij vond. Zo bestempelde hij in 1923 Voorburg niet als belangrijke Romeinse stad, maar als militair kamp met vlotstation. Omdat er al vrij veel kampen bekend waren, werd de plaats decennia lang niet zo belangrijk gevonden. Tegenwoordig staat vast dat daar de belangrijke Romeinse stad Forum Hadriani lag.

22

23

Overzichtsfoto van de opgraving van Holwerda in Forum Hadriani. Op de achtergrond is huis Hoekenburg te zien (foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Romeinen en Cananefaten

Tussen 1827 en 1834 is op het Voorburgse landgoed Arentsburgh een opgraving uitgevoerd door C.J.C. Reuvens. Reuvens was de eerste hoogleraar archeologie ter wereld en de eerste directeur van het Rijksmuseum van Oudheden. In juli 1928 vond hij een skelet tussen Romeinse fundamenten. Ongebruikelijk, omdat doden altijd buiten de stad werden begraven. Reuvens schreef in zijn opgravingsdagboek: "Het hoofd lag voorover gebogen en meer omhoog dan het overige gedeelte van het ligchaam. De borstbeenderen en ribben, waren tot op de ruggenstreng neer gedrukt doch niet gebroken; [...]" Het bleek een meisje van nog geen 20 jaar oud te zijn.

*Gera (foto M. d'Hollosy, Amsterdam).
Scherf (foto: Communique, Voorburg).*

24

25

De Romeinen komen

Terwijl de kustbewoners zich vooral bezighielden met landbouw en de ruilhandel van zout en vee, kwamen grote veranderingen langzaam maar zeker dichterbij. Het Romeinse wereldrijk breidde zich uit over Europa. Wie zich niet aan de Romeinen onderwierp, kreeg het zwaar en moest dat in het uiterste geval met de dood bekopen. De vrijgekomen gebieden werden dan 'gevuld' met bondgenoten. Op deze manier streken bijvoorbeeld Bataven uit Duitsland rond 50 v. Chr. neer in het rivierengebied bij Nijmegen.

In het Zuid-Hollandse kustgebied vestigden zich halverwege de eerste eeuw v. Chr. ook inwoners van elders. Waar ze vandaan kwamen is nog altijd niet duidelijk. Archeologisch onderzoek toont aan dat ze niet verwant zijn met de Bataven, wat lang is gedacht. De nieuwkomers vermengden zich met de lokale boerenbevolking, en na verloop van tijd werden ze aangeduid met de naam Cananefaten.

In 47 n. Chr. besloot keizer Claudius dat de Rijn de noordgrens van het Romeinse rijk zou worden. Zijn beste veldheer Corbulo werd daarom vanuit het ge-

Versterkingen en steden langs de Limes (illustratie: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort).

bied van de Friezen teruggeroepen naar het gebied ten zuiden van de Rijn, om te zorgen voor rust en orde en voor bewaking van de nieuwe grens. Deze grenszone met forten, wachttorens en wegen wordt nu de Limes genoemd, wat 'grensweg' betekent in het Latijn. In Valkenburg en Leiden stonden de twee dichtstbijzijnde forten. In de Romeinse tijd lag de kustlijn verder naar het westen dan tegenwoordig. Het meest westelijke fort van de Limes, de Brittenburg, lag ten westen van Katwijk. In de Middeleeuwen is het door de zee verzwolgen. Restanten ervan zijn voor het laatst in de zestiende eeuw gezien.

Cananefaten en Bataven waren niet altijd blij met de Romeinen. Misschien kwam dat doordat de belas-

tingen te hoog waren, doordat ze te veel manschap-
pen moesten leveren voor de hulptroepen of door
een gebrek aan respect voor de eigen hoofdmannen.
In Rome vochten na de dood van keizer Nero (68 n.
Chr.) vier opvolgers met elkaar om de troon. Dat
was een geschikt moment – de stammen langs de
grens waagden een poging zich los te maken van de
Romeinen. Dit wordt de Bataafse opstand genoemd
(69 - 70 n. Chr.). Ook de Cananefaten stredden mee
en staken grensforten in brand. De opzet slaagde
uiteindelijk niet; de Romeinen sloegen de opstand
neer en richtten het bestuur in naar Romeins model.
Dat had in elk geval het gewenste effect: er brak
een lange, relatief rustige periode aan, die duurde
tot circa 170 n. Chr.

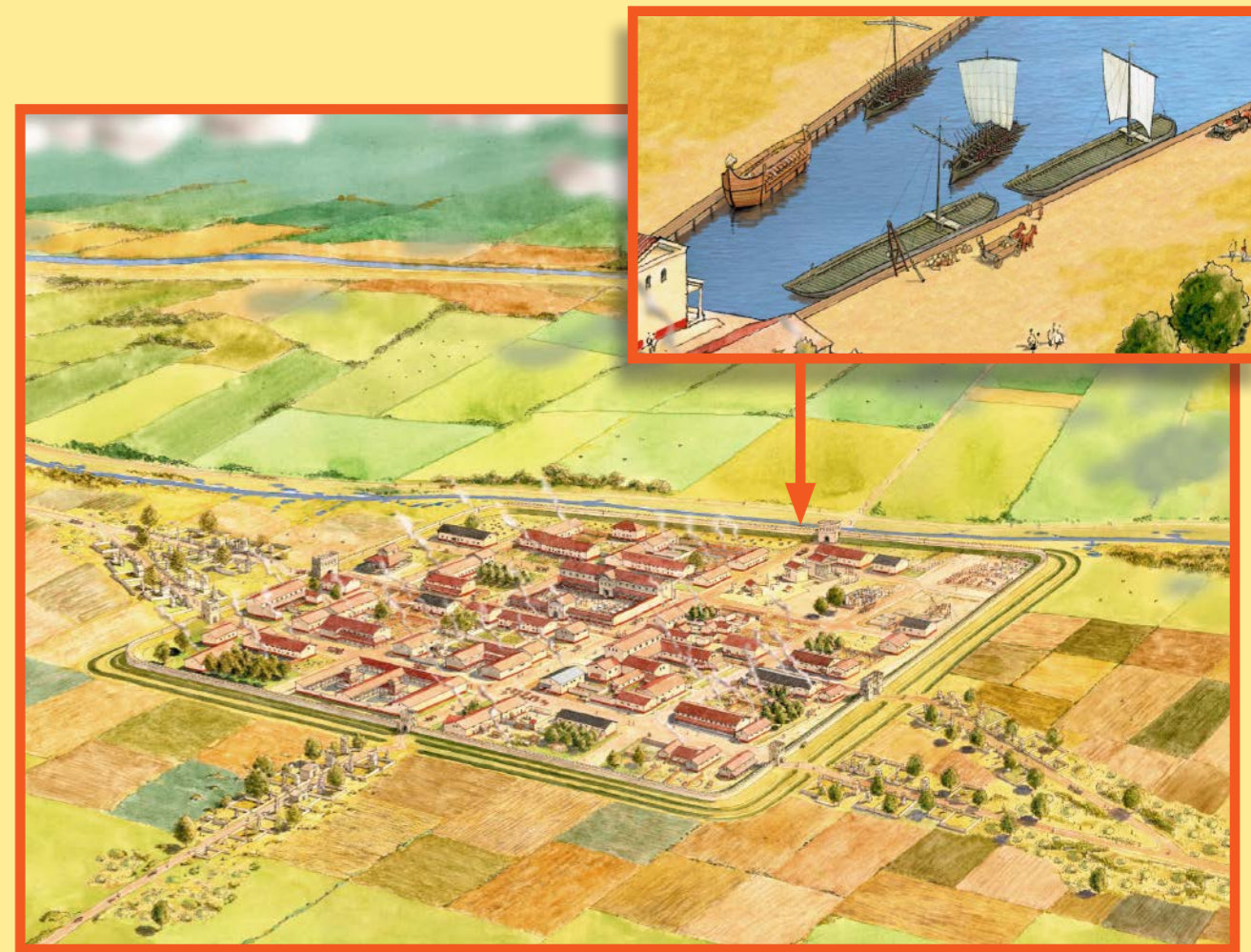
*In 2006 leek Forum Hadriani, gebaseerd op de toen be-
kende gegevens, eruit te zien zoals op de vogelvluchtte-
kening. In 2007 - 2008 is de zijde bij de Vliet onderzocht.
Muren en torens zijn daarbij niet aangetroffen, stenen ge-
bouwen en een rivier of kanaal ook niet, maar wel een ha-
ven. De plattegrond van de stad moet dus weer opnieuw
worden bekeken, en in de toekomst zal blijken hoe de re-
latie haven en stad precies is geweest. Inzet: Impressie
van de haven (tekeningen: B. Brobbel, Hilversum).*

Forum Hadriani

Provincies van het Romeinse rijk waren onderverdeeld
in regio's, die grofweg samenvielen met de woongebie-
den van bepaalde stammen. In zo'n regio (*civitas*) werd
een hoofdstad gesticht of aangewezen. Voor de *civitas*
van de Cananefaten was dat - na de Bataafse opstand -
de nederzetting op de oude strandwallen in wat nu
Voorburg is. De plaats lag aan het kanaal dat rond 50 n.
Chr. was gegraven onder bevel van generaal Corbulo.
De naam van de hoofdstad uit die vroege tijd is niet be-
kend, en er zijn ook niet veel vondsten uit die periode.
De naam Forum Hadriani, marktplaats van Hadrianus,
kreeg de stad pas in de winter van 121/122 n. Chr. van
keizer Hadrianus, die toen op reis was vanuit de Bal-
kan naar Engeland. Bij deze benoeming hoorden ook de
toekenning van marktrechten. Op zijn laatst in 151 n.
Chr. heeft de plaats ook stadsrechten gekregen. Op een
mijlpaal uit het Wateringse Veld (gemeente Den Haag)
wordt het dan aangeduid als Municipium Aelium Ca-
nanefatium (M.A.C.), stad van de Cananefaten.

26

27

Tussen 165 - 170 n. Chr. werd een stenen stadsmuur gebouwd. Waar die muur precies heeft gelopen, is niet helemaal duidelijk. Alleen de noordwestelijke hoek met enkele poorten is opgegraven en in het huidige plaveisel gemarkeerd. Langs de wegen die van en naar de stad liepen, lagen de grafvelden. De Romeinen begroeven hun doden nooit in de stad maar altijd langs de uitvalswegen.

Aan de overzijde van de Vliet zijn regelmatig Romeinse vondsten te voorschijn gekomen. Mogelijk dat hier ook een deel van de stad en het kanaal van Corbulo heeft gelegen. In ieder geval stonden er boerderijen, die voor het voedsel van de stad moesten zorgen.

In de bloeitijd had de stad een oppervlakte van ongeveer twaalf hectare, en er woonden naar schatting 1000 - 1500 inwoners van zowel Cananefaatse als Romeinse afkomst. Stukken bewerkt natuursteen, fragmenten van fresco's, stenen van de vloerverwarmings-systemen en duizenden kilo's dakpannen en tufstenen bouwblokken laten zien dat de stad stenen gebouwen bezat, en in elk geval één badhuis. Een tempel en een centraal plein zullen zeker aanwezig zijn geweest maar zijn nog niet aangetoond bij opgravingen.

Afwijkende bestrating op de plaats van de Romeinse stadsmuur in de Arentsburghlaan te Voorburg (foto: Communique, Voorburg).

Huizen (van steen of hout), wegen en een haven zijn intussen wel aangetroffen. De haven was voorzien van dikke eikenhouten beschoeiingspalen, die volgens het jaarringenonderzoek uit het eind van de tweede / begin derde eeuw stammen. De haven werd op een gegeven moment dichtgegooid met puin, serviesgoed en etensresten om daarna te worden volgebouwd. Dat levert de archeologen veel informatie op. Eén van de opgegraven huizen zou de werkplaats van de plaatselijke smid geweest kunnen zijn, gelegen naast de haven. Op die plek zijn resten metaal gevonden, met brokken steenkool, ijzerslakken en een smeltkroes.

28

29

C.J.C. Reuvens (1793 - 1835)

Caspar Jacob Christiaan Reuvens werd in 1818 de eerste hoogleraar archeologie in Nederland. Hij hielp het vak archeologie een enorme stap vooruit toen hij besloot opgravingsgegevens vast te leggen in woord en beeld (met een tekening). De context van de vondsten werd daarmee vastgelegd. Dit zorgde voor aanvullende informatie, die ook nog eens telkens opnieuw kon worden geraadpleegd door collega's.

Van 1827 - 1834 voerde Reuvens de eerste grote opgraving uit op landgoed Arentsburgh, dat voor die gelegenheid was aangekocht door de Staat der Nederlanden. Met zijn gezin, twee studenten en twee tekenaars woonde hij op Arentsburgh en bleef daar stug doorwerken tot het geld op was en het land-

goed moest worden geveild. Tot zijn onbeschrijflijke ergernis werd het gekocht door de buurman van huize Hoekenburg, met wie hij voortdurend overhoop had gelegen: jonkheer H.J. Caan.

Deze ergernissen, tezamen met zijn ambitieuze plannen om drie boeken tegelijk te schrijven, zijn hem uiteindelijk opgebroken. Hij stierf een jaar nadat de opgravingen op Forum Hadriani waren gestopt. Gelukkig had hij veel documentatiemateriaal nagelaten. Het onderzoek werd aan het begin van de twintigste eeuw weer opgepakt door Jan Hendrik Holwerda, die de aantekeningen van Reuvens bestudeerde en daarna is doorgegaan met opgraven.

Handvat, sleutelring en mantelspeld (foto: Restaura, Haelen).

De haven van Forum Hadriani

waar park Arentsburgh, Voorburg
wanneer gevonden november 2007 - februari 2008
uit welke periode eind 2de - begin 3de eeuw n. Chr.
wat is er te zien twee nieuwe appartementengebouwen

Bijna haaks op de Vliet, vlak naast huis Arentsburgh, liep een watergeul. Deze geul was bijna 40 meter breed en liep waarschijnlijk vanaf het kanaal van Corbulo de stad in tot vlak voor de huidige tuinmuur. Het water was diep genoeg voor de boten met een platte bodem die de Romeinen gebruikten voor de aanvoer van bouwmaterialen. Waar het kanaal van Corbulo ter hoogte van Voorburg precies liep, weten we niet.

Tijdens de opgraving kwamen er steeds meer houten steiger- en aanmeerpalen van eikenhout te voorschijn. De jaarringen in het hout gaven aan dat de eikenbomen tussen 160 en 220 n. Chr. in Zuid-Duitsland zijn gekapt en hierheen zijn gebracht. De haven kan aangelegd zijn bij een van de herinrichtingen van de stad. Lang is de haven niet in gebruik geweest; de geul slibde dicht en werd in de derde eeuw volgegooid met afval.

Uit de haven kwamen allerlei voorwerpen: etensresten in de vorm van botten en schelpen, maar ook bouw materiaal en gebroken serviesgoed (foto: Communiqué, Voorburg).

30

Misschien was de haven alleen nodig om de bouwmaterialen bij een herinrichting per platbodem zo dicht mogelijk bij de bouwplaats af te kunnen leveren. Het ging wel eens mis; getuige de vondst van een twee meter lange tufstenen zuil die op de bodem van de haven lag (foto: Communiqué, Voorburg).

31

In 2005 zijn deze wagenwielen opgegraven (foto: Stads-museum Leidschendam-Voorburg, locatie Museum Swaensteyn).

Kadepalen van de haven op hun oorspronkelijke plaats in de werkput van de voormalige aula van doveninstituut Eefatha en onder geborgen (foto's: Communiqué, Voorburg).

Buurtbewoners

In de stad woonden Romeinen en de rijkere Cananefaten, buiten de stad de boeren in hun houten woonstalhuizen. Ook daar werd een snuffe “Romeins” toegevoegd aan de huizenbouw. In Rijswijk is een stenen boerderij gevonden waarvan één kamer was gedecoreerd met fresco’s. In de Harnaschpolder is een boerderij opgegraven voorzien van een Romeinse zuilengalerij. In veel boerderijen is naast handgemaakt aardewerk ook typisch Romeins serviesgoed en Romeins glas aangetroffen, en ook de munten waarmee men voor deze producten kon betalen. De Romeinen hadden uit Italië kip, olijfolie, wijn, druiven en kruiden als tuinkers, dille, karwijzaad, koriander, peterselie, selderij en venkel meegebracht – voedsel dat ook de inheemse bevolking graag op het menu zette.

Omdat de regio een grensgebied was, lagen er verschillende kleinere en grotere forten in de buurt. De weg door of langs Forum Hadriani, parallel aan het kanaal van Corbulo, liep van de Romeinse vlootbasis in Naaldwijk naar het fort Matilo bij Leiden. Van-

af Voorburg liep deze weg over de Oude Duinen en passeerde ook Leidschendam en Voorschoten. Vanuit Forum Hadriani liep bovendien een weg rechtstreeks naar het fort in Scheveningen. Ter hoogte van Scheveningen liep over de jongere strandwal en duinen vermoedelijk ook een weg. Ook Wassenaar was bewoond in deze tijd; op verschillende plekken zijn Romeinse vondsten te voorschijn gekomen.

Het einde

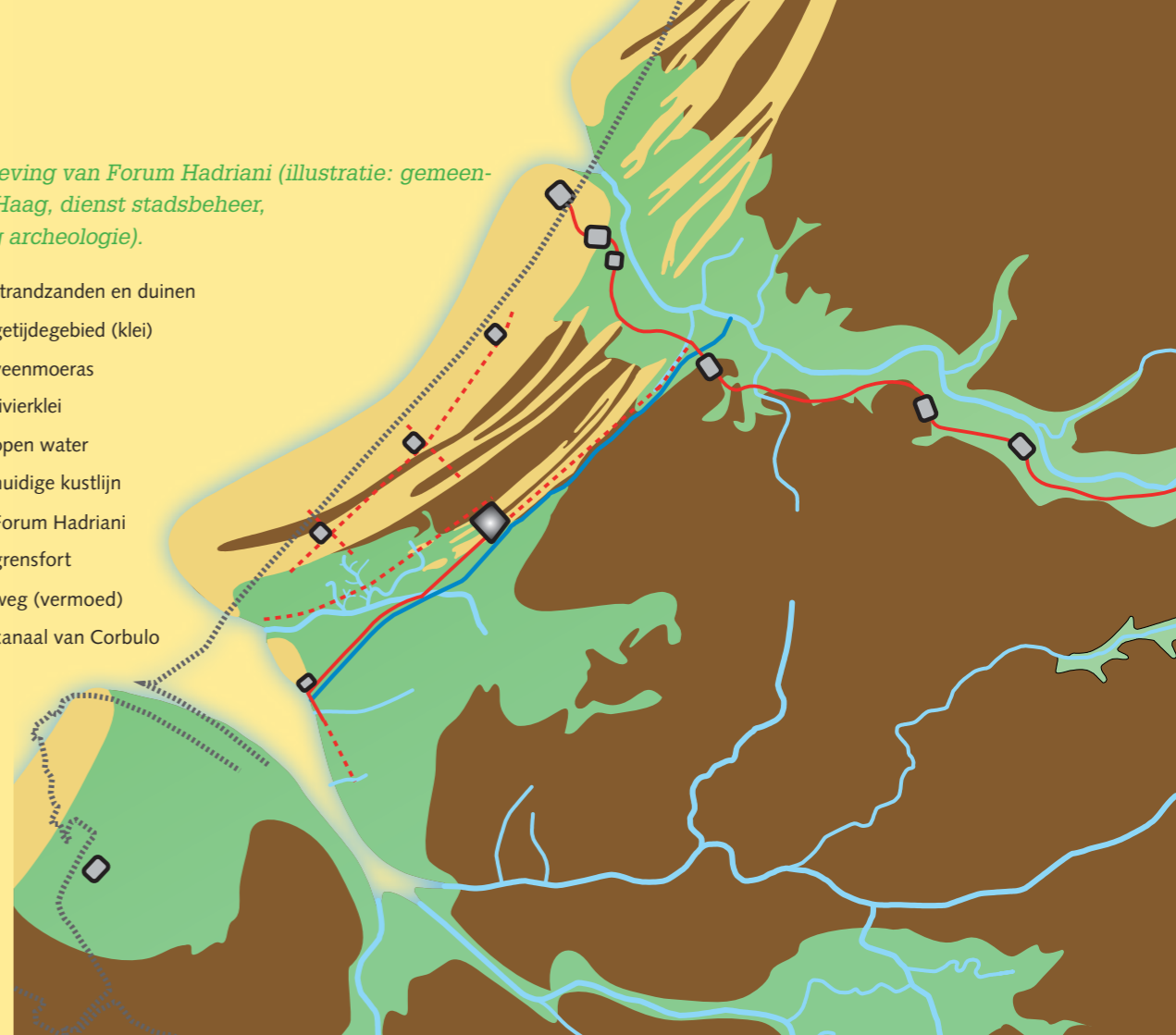
Hoe Forum Hadriani aan zijn eind is gekomen, is niet bekend. Het lijkt erop dat de bewoners aan het eind van de derde eeuw gewoon zijn vertrokken. In die tijd was het centrale bestuur van de grensgebieden vanuit Rome niet meer te handhaven en werden de forten langs de Limes opgegeven. Invallen van Frankische stammen kunnen ook een rol hebben gespeeld bij het wegtrekken van de bevolking, net als epidemieën en het opnieuw te nat worden van de omgeving.

32

33

De omgeving van Forum Hadriani (illustratie: gemeente Den Haag, dienst stadsbeheer, afdeling archeologie).

- strandzanden en duinen
- getijdegebied (klei)
- veenmoeras
- rivierklei
- open water
- huidige kustlijn
- Forum Hadriani
- grensfort
- weg (vermoed)
- kanaal van Corbulo

Gera uit Forum Hadriani

waar park Arentsburgh, Voorburg
wanneer gevonden juli 1828
uit welke periode 2de of 3de eeuw n. Chr.
wat is er nog te zien gezichtsreconstructie en
gipsafgietsel in museum Swaensteyn

Reuvens vond het skelet van een jong meisje (16 - 20 jaar) tussen muurresten in Forum Hadriani. Haar sieraden geven aan dat zij uit de Romeinse tijd stamt. Maar waarom is zij dan niet begraven in een van de grafvelden langs de uitvalswegen? Was er sprake van een haastige begraafing?

Jammer genoeg is het originele skelet niet bewaard gebleven. Gelukkig liet Reuvens gipsafgietsels maken om te bestuderen. Een daarvan is teruggevonden in Parijs. Maja d'Hollosy gebruikte het als basis voor de gezichtsreconstructie van Gera.

Van circa 32 vaste punten op de schedel is de gemiddelde dikte van het weefsel bekend. Op de replica van de schedel plaatste Maja pinnen die net zo ver uitstaken als die gemiddelde dikte. Daarna plaatste

35

zij de ogen en bedekte de schedel lapje voor lapje met 'vlees' tot de pinnen verdwenen waren. Op basis van wat al bekend is uit onderzoek koos zij de kleur van de ogen, de vorm van de lippen, de kleur en lengte van het haar, veel of weinig rimpels, tatoeages of piercings.

*Reconstructie van het gezicht van Gera
(foto's: Maja d'Hollosy, Amsterdam).*

Heerlijkheden en kastelen

Andere tijden

Na het vertrek van de Romeinen kwamen na verloop van tijd mensen met een Noord-Duitse of Scandinavische achtergrond aan de kust wonen. Mogelijk waren hier al eerder familieleden van aangekomen, ingelijfd bij het Romeinse leger. Toch telde de kuststreek in de derde en vierde eeuw veel minder inwoners dan daarvoor, onder andere omdat de veengebieden weer drassiger waren geworden. Wonen was daar niet meer mogelijk; wel ontstonden toen grote bosgebieden. Voor archeologen zijn gegevens en vondsten uit deze periode lastig op waarde te schatten, omdat ze veel lijken op die uit de IJzertijd van eeuwen daarvoor. Geld verdween uit de roulatie. Potten en pannen werden weer met de hand gemaakt en niet op een draaischijf. Boerderijen werden weer uitsluitend van hout en leem gebouwd en niet meer met steen.

Wie had er in deze tijd de macht over dit gebied? Er was sprake van invloed van de Friezen. Volgens latere middeleeuwse bronnen bezat ene koning Aurindilius een burcht in Voorburg die door de Noormannen werd verwoest. Hij heeft misschien in de ruïnes van Forum Hadriani gewoond of op de nu afgegraven Elsberg, op de grens van Voorburg en Leidschendam. Maar bewezen is dit allerminst.

Het zou tot diep in de achtste eeuw duren voordat iemand een rijk zou stichten dat in omvang kon wedijveren met het Romeinse imperium. Die persoon was Karel de Grote (742 - 814). Hij werd op 25 december 800 in Rome door de paus tot keizer gekroond. Waar Romeinse keizers kozen voor een proconsul, die de baas was van een provincie namens de keizer, gaf Karel stukken land 'in leen' aan plaatselijke vertegenwoordigers, die hem trouw zwoeren. Dit systeem wordt het 'feodale stelsel' ge-

36

37

noemd (feudum = Latijn voor lenen). Maar al in 843 viel het rijk weer uiteen toen het grondgebied werd verdeeld onder Karels kleinzonen.

Tussen 700 en 800 werd het natte veengebied achter de duinen weer droger en ontstonden er nieuwe nederzettingen, als linten langs de zandpaden die over de strandwallen liepen. Veel van die dorpen worden genoemd in een handgeschreven document dat een belangrijke bron vormt voor de bewoningsgeschiedenis van deze regio: het goederenregister van de Sint-Maartenskerk uit Utrecht. Locaties in Voorburg, Voor-

schoten en Wassenaar worden op de lijst van Utrechtse bezittingen genoemd. De Sint-Maartenskerk speelde dus een belangrijke rol in de omgeving! Voorburg heeft nog altijd een parochie die Sint-Martinus heet.

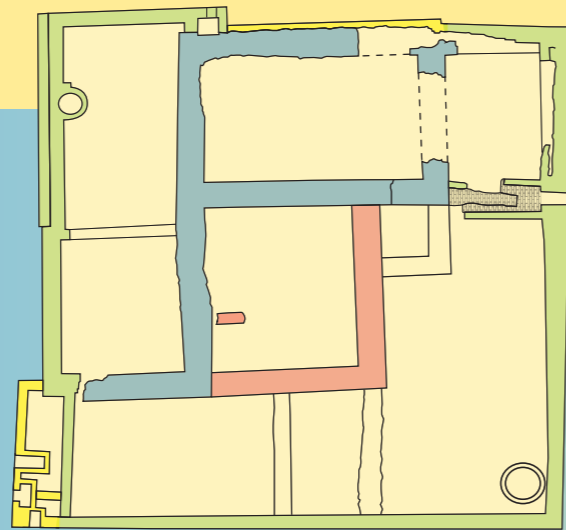
Per dorp hoorde meerdere hoeven (boerderijen) toe aan de kerk van Sint-Maarten. Boeren die op dergelijke grondgebieden van kerken en rijke heren woonden en werkten, waren niet vrij, maar 'horig'. Ze moesten producten afstaan en diensten uitvoeren, maar kregen in tijden van chaos en onzekerheid ook bescherming. Toch hoorden de meeste dorpsgemeenschappen niet bij zo'n groot domein. Die boeren werkten voor zichzelf en hun gezin. Ze waren zelfvoorzienend en deelden met elkaar de grond en het gebruik van de omgeving.

In mei 2008 werd op het terrein van het Oude Regthuys in Wassenaar ontdekt dat de eerste bewoning ouder was dan gedacht. De paalgaten van behuizingen, waterputten en haardplaatsen gaan terug tot de 7de en 8ste eeuw. De objecten op de foto zijn uit de latere Middeleeuwen (foto: N. Mooyman, Wassenaars Nieuwsblad).

Kasteel Ter Lips

waar Wijngaardenlaan, Voorschoten
wanneer opgegraven november 1953
uit welke periode 14de eeuw - 1743
wat is er nog te zien de sloot achter de Friso-gymzaal is een stuk van de gracht

Op de negende-eeuwse goederenlijst van de Sint Maartenskerk uit Utrecht staat als oudste benaming van het gebied: 'Lippinge'. De grond en de twee hoeven/huizen waren eigendom van het bisdom. De naam Lippinge kan afgeleid zijn van een persoonsnaam of een riviertje. In de veertiende eeuw verrijst er in elk geval op het terrein een woontoren (donjon), die later wordt uitgebreid tot een kasteel, en zijn de eigenaren bekend. Dirk Hoochstraat erfde het kasteel in 1325 van zijn grootmoeder Trude van Leyden Aarndsdochter (getrouwd met Dirk veren Bavenszoon). Zij kreeg het van haar broer, hofkapelaan Pieter van Leyden, die vanaf 1315 een kavel grond in leen had die Ter Lips(en) heette. Vanaf 1498 werd Huis Ter Lips ook Van Wijngaarden genoemd. Deze laatste toevoeging kwam van de toenmalige eige-

Plattegrond kasteel Ter Lips na de opgraving, met in blauw het oudste deel (14de eeuw) en latere uitbreidingen in respectievelijk rood, groen en geel (foto: Communiqué, Voorburg).

naren, de familie Oem van Wijngaarden, die een gebied bezaten dat zo heette. In de 80-jarige oorlog is het kasteel danig beschadigd tijdens het beleg van Leiden (1573 - 1574), net als diverse andere gebouwen in de regio. Het werd hersteld naar de toen gangbare mode. Vanaf die tijd gaat het langzaam bergafwaarts met het Huis Ter Lips. In 1743 wordt het gesloopt. De fundamenten in de bodem zijn in 1953 onderzocht door archeoloog J. Renaud.

38

In 1725 maakte Abraham de Haen twee tekeningen van het slot ter Lips, zo staat in zijn eigen aantekeningen. Hendrik Spilman maakte daar in 1739 deze gravure van (gravure: privécollectie C. Scheffer).

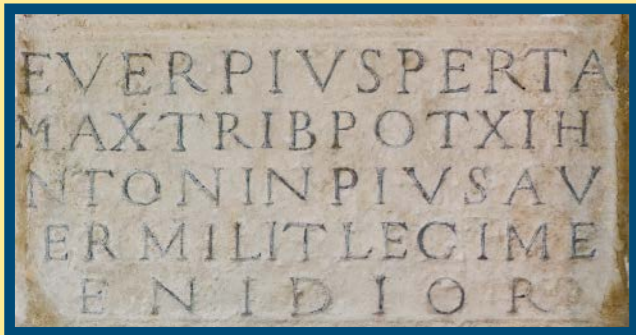
39

Foto tijdens de opgraving in november 1953. Op de achtergrond de huizen aan de Wijngaardenlaan. De eerste muurresten kwam Renaud op het spoor na aanwijzingen van de bouwers aan de nieuwe Nassauwijk. Zij stootten met het zetten van een hek rond het sportveld op wat later de noordelijke kasteelmuur bleek (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort).

De onderste steen

Waar zijn al die duizenden stenen bouwblokken, dakpannen en bakstenen van de Romeinse forten en van Forum Hadriani gebleven? Wie goed oplet, kan er nog genoeg terugvinden. Ze werden in de tijd dat de eerste steden en dorpen ontstonden, vooral na het jaar 1000, hergebruikt in belangrijke openbare gebouwen die bedoeld waren om lang mee te gaan. De oudste bouwfasen van de dorpskerken in de drie gemeenten (uit de tiende en de elfde eeuw) herbergen menig blok tufsteen uit de Eiffel, en misschien ligt ergens op een dak nog hergebruikt leisteen uit de Maasvallei, ooit hierheen verscheept door de Romeinen.

De nog niet afgegraven kasteelheuvel of burchtheuvel ter plaatse van het huidige Burchtplein in Wassenaar, met daarachter net zichtbaar de molen, circa 1900 (foto: collectie gemeentearchief Wassenaar).

Ook bij bouw van kastelen is gebruik gemaakt van de al beschikbare materialen. In de tiende en elfde eeuw brokkelde het centrale overheidsgezag af en grepen lokale edelen en hun leenmannen de macht. Toen verschenen de eerste burchten van waaruit de heren met hun gewapende krijgers de omgeving beheersten. De vroegste burchten bestonden uit een kunstmatige heuvel (de motte) met een houten of stenen toren (donjon) erop. Uit de twaalfde en dertiende eeuw zijn voor het eerst de namen van de bewoners bekend. Zij noemden zich vaak naar de streek waar ze woonden en heersten: Wassenaar, Duivenvoorde, Egmond of

Hergebruikte inscriptie van Romeinen uit het fort Matilo (bij Leiden) in kasteel Duivenvoorde (foto: R. van Norel).

40

41

De graven van Holland

Amstel. De woontorens groeiden uit tot verdedigbare kastelen, met muren en grachten, waarbinnen de eigenaar en de buurtbewoners een veilig heenkomen konden zoeken in tijden van nood. Veel van de vroege kastelen hebben het woord 'horst' in hun naam. Horst betekent 'een met kreupelhout of hakhout begroeid, hoger gelegen stuk grond.' Dat was uiteraard een zeer geschikte plek om een kasteel te bouwen.

Aan het begin van de dertiende eeuw bestond Nederland uit allerlei aparte gebiedjes: prinsdommen, bisdommen, hertogdommen en graafschappen, gerund door bisschoppen en edelen die zich weinig meer aantrokken van de keizers en koningen elders. De graven van Holland – bijna allemaal Dirken en Florissen - die de baas waren over de kustgebieden, waren daarop geen uitzondering.

En zij besteedden hun werk weer uit aan andere 'heren'. Zij beleenden, verkochten, verpandden en verpachtten delen van het gezag over hun ge-

bieden, 'heerlijkheden' genoemd. Het was een beproefde methode om mensen aan zich te binden. Zo kregen de Heren van Wassenaar een behoorlijke vinger in de Hollandse grafelijke pap. Kerstant van Wassenaar werkte aan het grafelijke hof. Het slot van zijn familie (Duivenvoorde) stond op de nu verdwenen heuvel op het Burchtplein in Wassenaar. Kerstants oudste kleinzoon Dirc (1195 - 1279) gaf Duivenvoorde in leen aan zijn broer Filips II, terwijl zijn zonen de gebieden bij Santhorst en Rosenberg kregen. Daar verschenen rond 1250 de eerste donjons als voorlopers van de latere kastelen. Ook Ter Horst en Adegeest behoorden tot het bezit van deze familie, net als de ambachtsheerlijkheid Voorburg.

Na de dood van de 23ste graaf van Holland, ene Willem IV de Stoute, in 1344 brak er een strijd uit om de opvolging tussen zijn zus Margaretha van Beieren, de vrouw van de Duitse koning, en haar zoon Willem V. Edelen en steden trokken partij voor de een of de ander, en de Hoekse en Kabeljauwse twisten waren geboren. Deze strijd, die ging om de macht en de uitoefening van belangrijke functies in de steden, zou anderhalve eeuw lang de gemoederen bezighouden. Afwisselend voerde eerst de ene, dan de andere par-

tij weer de boventoon en bij winst van de één stonden aanhangers van de andere partij represailles te wachten. Zo liet Albrecht van Beieren na de moord op zijn liefje in 1393 tal van Hoekse kastelen slopen. De adellijke familie Van Wassenaer behoorde op dat moment tot de Hoekse partij, en mogelijk hebben ook hun bezittingen schade opgelopen. De Van Wassenaers hadden nauwe banden met de opkomende familie Oem van Wijngaarden, die in 1498 op kasteel Ter Lips in Voorschoten zou neerstrijken.

De kustlijn rond 1500 (illustratie: gemeente Den Haag, dienst stadsbeheer, afdeling archeologie).

Het zou niet lang duren voordat de uitstraling van de kastelen als veilig toevluchtsoord zou veranderen. Die functie raakten de meeste kwijt door het gebruik van buskruit. En tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568 - 1648) zijn de kastelen door de Watergeuzen dikwijls ernstig beschadigd. Maar dat is weer een heel ander verhaal!

42

43

J.G.N. Renaud (1911 - 2007)

Als kind al was Jaap Renaud dol op kastelen. Hij was vooral gefascineerd door het nabij gelegen huis De Binckhorst (Den Haag). Nadat hij zijn werk als hoofdonderwijzer had afgesloten, bouwde hij zijn kennis over de Middeleeuwen en de kastelen uit. In 1950 kwam hij in dienst van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Hij was vervolgens de eerste lector die de leerstoel Kastelenkunde bezette. Zijn interesse ging aanvankelijk uit naar het traceren en opgraven van kastelen, zoals Santhorst, Rosenburg en Ter Lips.

Na een tip van de amateurarcheoloog Chris Eggink jr. voerde hij in 1953 een opgraving uit op het terrein van het voormalige kasteel Ter Lips in Voorschoten. De aantekeningen, velddocumentatie en foto's van die opgraving zijn bewaard gebleven, evenals een bescheiden publicatie daarover. De vondsten, die daarbij zeker moet zijn aangetroffen, zijn spijtig genoeg niet meer te traceren. Vanaf 1971 gaf Renaud als gastdocent ook nog les in kastelenkunde aan studenten architectuur van de Technische Universiteit

in Delft, bij de afdeling restauratie. Halverwege de jaren tachtig ging hij met pensioen, maar hij bleef zijn collega's en studenten volgen tot kort voor zijn dood. Hij is 96 jaar geworden.

Renaud voerde met zes arbeiders in twee weken de opgraving van kasteel Ter Lips uit (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Goederenregister van de Sint-Maartenskerk in Utrecht, afschrift C

waar: British Library, Londen

wanneer verworven: In de 17de eeuw aangekocht door de verzamelaar Sir Robert Bruce Cotton (1571 - 1631) en na zijn dood geschonken aan de British Library

uit welke periode: handgeschreven kopie uit de 11de eeuw naar origineel uit ca. 870

wat is er nog te zien: het manuscript

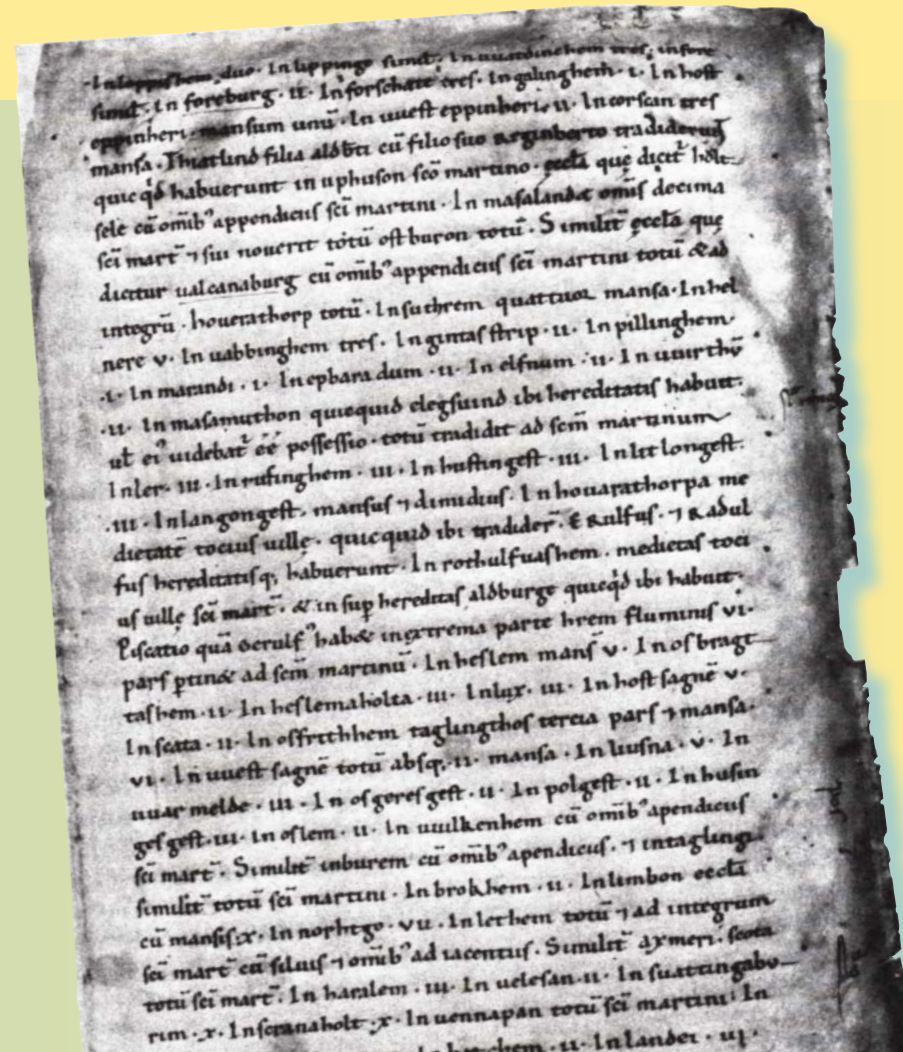
Bisschop Hungher vluchtte in 857 uit Utrecht voor de Noormannen. Hij ging naar Deventer. Toen de rust was weergekeerd, liet bisschop Radboud een lijst maken van alle rechten en bezittingen die van de kerk van Utrecht waren, zodat de kerk ze kon terugkrijgen. Daarnaast werden nieuwe bezittingen door Radboud en zijn opvolgers toegevoegd. In het deel van de lijst dat stamt uit circa 870 staan bezittingen uit onze regio genoemd. Het zijn de oudste vermeldingen van deze plaatsen. De goederenlijst vermeldt het aantal 'hoeven' die van de kerk waren. De term 'hoeve' kan betekenen dat er ook een boerderij of huis op het land stond, maar dat is geen

voorwaarde. Tot op de dag van vandaag zijn onderzoekers bij sommige namen nog altijd niet zeker waar ze vandaan komen (zie kasteel Ter Lips). De originele lijst is er niet meer, maar de tekst is overgeleverd via twee handgeschreven kopieën, waarvan er een in Londen is.

In prima Leithon II, in secunda I, in tertia I.	In het eerste Leithon 2, in het tweede 1, in het derde 1.
In Rodanburg quinque mansa.	In Rodanburg vijf hoeven.
In Legihan V.	In Legihan 5.
In Loppishem duo.	In Loppishem twee.
In Lippinge similiter.	In Lippinge (ter Lips) evenzo.
In UUatdinchem tres.	In Watdinchem (Ter Wadding) drie.
In Fore similiter.	In Fore (Veur) evenzo.
In Foreburg II.	In Foreburg (Voorburg) 2.
In Forschate tres.	In Forschate (Voorschoten) drie.
In Corscan tres mansa.	In Corscan (genoemd naar riviertje de Karske) drie hoeven.
In Suthrem quattuor mansa.	In Suthrem (Zuidwijk) vier hoeven.
In Helnere V.	In Helnere (Hillenaar) 5.

44

45

(Foto: British Library, Londen)

Verder lezen

- Bakels, A. en R. van Lit, 1989. *Bronstijdgraf Wassenaar*, Wassenaar, uitgave van Stichting Historisch Centrum Wassenaar bij de gelijknamige tentoonstelling 1 - 11 - 1989 t/m 1 - 2 - 1990.
- Bloemers, J.H.F., L.P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij, *Verleden Land* (Meulenhoff, Amsterdam, 1981).
- Daams, F.H.Chr.M. en J.D. de Kort sr. (red.), *Over, door en om de Leytsche Dam. Geschiedenis van een gouden gemeente* (Leidschendam, 1988).
- Dane, J., *Voorburg in de Romeinse tijd* (Delft, 1992).
- Gouw, J.L. van der, *Voorschoten, historische studiën* (Den Haag, 1971).
- Hingh, A. de en E. van Ginkel, *De archeologie van Den Haag* (Matrijs, Utrecht, 2009).
- Holleman, Th., *Nederland in de Prehistorie, een archeologische zoektocht* (Tirion Uitgevers, 2002).
- Jonge, W. de, De Archeologische Werkgroep Voorburg, 'Op weg naar Sijtwende, de geschiedenis en archeologie van een veranderd landschap en zijn bewoners' (Voorburg 2001).
- Jonge, W. de, J. Bazelmans en D.H. de Jager (red.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument* (Utrecht, 2006).
- Koopstra, J. en C. Scheffer, *Sporen in het landschap, een speurtocht naar oude buitens in het gebied van Voorschoten* (Leefbaar Voorschoten, 2008).
- Koning, L. de en K. van der Leer, *De canon van Leidschendam-Voorburg* (Leidschendam-Voorburg, 2009).
- Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens en A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie* (Amsterdam, 2005).
- Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk (gratis af te halen op gemeentehuizen, gaat t/m Leidschendam en een deel van Wassenaar).
- Nijs, T. de en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland, 3 delen 4 banden* (Hilversum 2002-2003, dl. 1 tot 1572; dl. 2 1572-1795).
- Pleij, H., *Zwemmen er haaien in de slotgracht?* (Amsterdam, 2008).
- Scheffer, C. en R. van Lit, *Boerenerfgoed, het boerderijenboek van Voorschoten en Wassenaar* (TasT, Hollandsche Rading, 2006).
- Speet, B. *Kleine Geschiedenis van Nederland, de tijd van monniken en ridders 500 - 1000* (Zwolle, 2007).
- Speet, B. *Kleine Geschiedenis van Nederland, de tijd van steden en staten 1000 - 1500* (Zwolle, 2007).
- Willemsen, A., *Dorestad, een wereldstad in de Middeleeuwen* (Walburg Pers, 2009).

46

47

Op het web

- Artikelen over Limes in Cultuurwijzer: <http://www.cultuurwijzer.nl/cultuurwijzer.nl/cultuurwijzer.nl/i000634.html>
- De limeswebsite: <http://www.limes.nl>.
- Leven in de IJzertijd: <http://ijzertijdboerderij.web-log.nl/>
- Archeologie algemeen in Archeos: <http://www.archeos.nl/>
- Maltadossier bij RACM/OCW: <http://www.racm.nl/content/rubriek-n6-6.asp>
- Nota bodemarchief ontrafeld: http://www.wassenaar.nl/Docs/Vrije_tijd_sport_cultuur/het%20bodemarchief%20ontrafeld%20definitief.pdf of www.wassenaar.nl, zoekterm: bodemarchief ontrafeld, klik op bijlage 'nota archeologie "Duin, Horst en Weidegebied" '.
- Kastelen: <http://www.kastelen.nl>, kies 'kinderen' en/of 'scholen'.
- Kasteel Duivenvoorde: <http://www.kasteelduivenvoorde.nl>
- Het goederenregister van de Sint-Maartenskerk: <http://www.ijpelaan.nl/Archief/Kennemerland/Vroeg-SintMaarten.html>

Aan de slag met archeologie

Stichting Historisch Centrum Wassenaar, werkgroep archeologie

Postbus 580
2240 AM Wassenaar
dhr. P.G. de Geus (voorzitter)
071-5315918

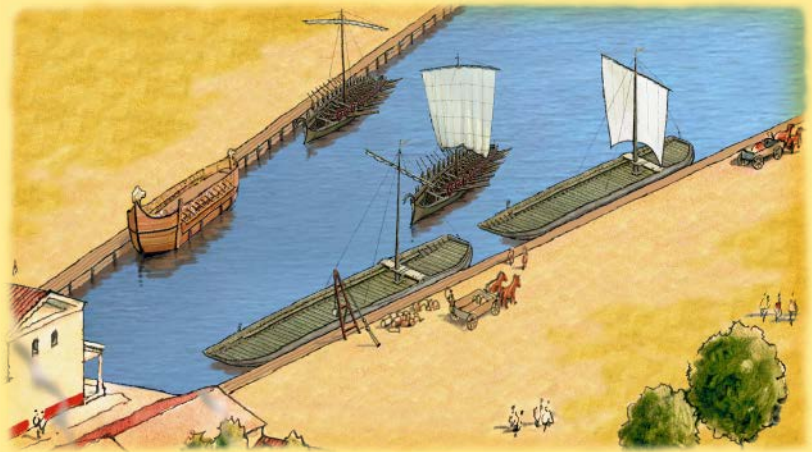
Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg

Van Naeltwijckstraat 9A
2274 NV Voorburg
Dhr. mr. R.L. Hirschel (secretaris)
070-3862998
hirschelrobert@gmail.com

Historisch Museum Voorschoten (HMV)

www.historischmuseumvoorschoten.nl
Voorstraat 17
2251 BL Voorschoten
Mw. drs. C.E.W. Huguenin-Borsje
(Coördinator tentoonstellingen HMV)
071-5615992 of via de website
dhr. D. van Vliet
(Medewerker tentoonstellingen HMV)
071-5617701 of via de website

Archeologische vondsten onthullen de identiteit van de vroegere bewoners: hoe ze leefden, waar ze woonden, welke wegen ze bewandelden en hoe ze hun akkers bewerkten. Vaak zijn sporen van deze leefwijze nu nog in het huidige landschap en in de huidige infrastructuur terug te vinden. In dit boekje wordt de archeologie van Leidschendam-Voorburg, Voorschoten en Wassenaar zichtbaar gemaakt aan de hand van vondsten afkomstig van drie periodes: de Prehistorie, Romeinse tijd en de Middeleeuwen. Daarbij staat per gemeente één archeologisch hoogtepunt centraal. Het betreft een massagraf uit de Bronstijd in Wassenaar, waaruit blijkt dat de kuststrook al in zeer vroege tijden bewoond was. Daarnaast Forum Hadriani in Voorburg, dat laat zien hoe de Romeinen hier een bloeiende handelsvestiging hadden. En tot slot het Voorschotense Huis ter Lips, één van de vele verdwenen Middeleeuwse kastelen, die het adellijke landleven symboliseren.

Gemeente
Leidschendam-Voorburg

gemeente VOORSCHOTEN

Gemeente Wassenaar

Archeologie krijgt een gezicht is een initiatief van het Pact van Duivenvoorde